

H. Tóth Imre

AZ ÉRDY-KÓDEX ÉS A SZLÁV BIBLIAFORDÍTÁSOK

Венгерский рукописный сборник Érdy-kodex и славянские переводы Библии

В своем докладе автор рассматривает предисловие одного из самых значительных венгерских рукописных памятников, в котором неизвестный писец трактует о переводе на народный язык Библии. Как пример, достойный подражания венграм, он приводит галльский (французский), немецкий, чешский и „славянский” переводы. Этой своей позицией писец представляет уникальное явление в истории венгерской средневековой письменности. Поводом для составления сборника Картезианец Безьяманный считает борьбу против реформации. Имре Тот исходит из того, что первые попытки перевода Библии на язык народа были сделаны уже в XII–XIII вв., временем перевода Библии можно считать XIV-ый век. В дальнейшем автор статьи рассматривает роль таких центров как Еммаусский монастырь и Пражский университет, основанный в 1347 г., которые безусловно играли важную роль в употреблении народного языка в литургии и в истории чешского перевода Библии.

Közleményünk tárgya az egyik jelentős magyar nyelvemlék, az ún. *Érdy-Kódex* (1526–1527) prológusa, amelyben az ismeretlen másoló a *Biblia* népnyelvre történő fordításáról értekezik. A magyarok számára követendő példaként hozza fel a gall (francia), német, cseh és „szláv” fordításokat. Ezzel az álláspontjával egyedülálló jelenség a középkori magyar írásbeliség történetében.

Az *Érdy-Kódex* „a legterjedelmesebb régi magyar kézirat, s egyszersmind a legnagyobb magyar legendagyűjteményünk”, írja a kézitról a magyar kódexek egyik leghivatottabb szakértője, Zolnai Gyula (Zolnai 1905, II). A prológusban a másoló, az ún. Karthauzi Névtelen magyar nyelvű gyűjtemény összeállítása kiváltó okául a pestifera luteriana heresist, azaz a reformációt említi meg (Zolnai 1905, II). Gyűjteményével a reformáció nagy vívmánya, a népnyelvi liturgia ellen *saját* fegyverével a liturgiairodalom magyarra fordításával kíván harcolni, miközben *sajánalattal* említi meg, hogy sok ország nemzeti nyelvre fordított bibliafordításával ellentétben a magyaroknak nincs bibliafordításuk anyanyelvükön. Ezzel kapcsolatban a következőket írja:

„Hoc igitur sacracius mente tractans, vt qm (sic!) omnium linguarum Nationes in sua lingua materna fere totam Bibliam habent tranſlatam puta Theutonica, Bohemica francigena Gallica. Sic prope nos et Sla-

nica In quam Diunius Ieronimus Nou modo bybliam ipjam, sed et nous literis ad in f tar hebraicarum, grecarum et latinarum totum officium facerdotale miro ac modo subtilis jimo conuertit” (Érdy-Kódex XXIII).

„Így tehát a szentségekkel foglalkozó eszében megfontolva megállapítja, hogy minden nyelvű népek anyanyelvükre lefordítva bírják csaknem az egész Bibliát, gondolj a teuton, bohémiai (cseh), vagy francia–gall népre. Így közelünkben a szláv nemzetet, akiknek az isteni Jeromos nemcsak magát az egész Bibliát, hanem a zsidó, görög és latin betűkhöz hasonlóan új betűkkel az egész papi officiumot csodálatos módon pontosan lefordította” (Volf IV, XXIII).

Ebből a megfontolásból kompetencia hiányában mellőzzük a francia (gall) és német (teuton) fordításokra vonatkozó megállapítások vizsgálatát. Itt csupán azt említjük meg, hogy a szláv fordításokra vonatkozó részt – tudomásunk szerint – Hadrovics László elemezte először a magyar szakirodalomban (Hadrovics 1941, 10–11). Hadrovics megállapításait elfogadva a prologus említett részletének vizsgálatát és ismertetését mi más irányban kívánjuk folytatni.

A Biblia népnyelvi fordításaira már a XII–XIII. században is tesznek kísérleteket a különböző népek. Ezek a fordítások általában magánkezdeményezésekre történnek, és rendszerint csak egyes részesetek kerülnek fordításra. Hogy példánknál maradjunk, Csehországból is ismerünk már a XIII. századból zsolttároskönyv fordítást (Kyjas 1997, 32). Mégis elmondható, hogy a bibliafordítás évszázadának a XIV. századot tekinthetjük (Hadrovics 1994, 8). Ekkor tömegével jelennek meg a Biblia népnyelvre történő fordításai (Kyjas 1981, 11). Minőségileg is újat hoz ez a kor, mert – a valdens fordításokhoz hasonlóan – a *szemelvényes fordítások* helyett nagyobb egységeket (*Ótestamentum, Újtestamentum, zsolttárok*), esetenként a teljes Bibliát fordítják le valamely nép nyelvére.

A cseh bibliafordítás története igen tanulságos példával szolgál arra, hogy milyen minták, példák, ösztönző erők együttes hatására jelennek meg a különböző bibliafordítások.

A népnyelvi liturgia használata, illetve a cseh bibliafordítás története szempontjából két alapvető műhelyt kell megemlítenünk: az 1347-ben alapított Emmausi kolostort és az 1348-ban létrehozott Prágai egyetemet (Kyjas 1981, 11).

Ez a két műhely két hagyományra megy vissza. Az Emmausi kolostor egy Konsztantinra és Metódra visszamenő közös szláv hagyományra, amelyben cseh (Sazavai

kolostor) elemek is vannak. A Prágai egyetem pedig a kezdődő európai újjászületés szellemének a képviselője, amely alapvető teológiai jelentőséget tulajdonít a *Biblia* tekintélyének (Hadrovics 1994, 9).

Mivel az emmausi hagyomány ismerete nélkül nem érthető meg a cseh bibliafordítások története, a továbbiakban ennek a központnak a jelentőségét vizsgáljuk meg.

A Konstantin-Cirill által megalkotott szláv írásbeliség és az általa és a Metód érsek által írásba foglalt bolgár–szláv liturgikus nyelv valószínűleg még az ő életükben, vagy nem sokkal a haláluk után (869 illetve 885) elterjedt a dalmáciai és horvátországi ún. *ča*-dialektust beszélő horvátok között, akiknek a glagolita írást és a horvát egyházi szláv nyelvet gyakorló papjait *glagoljaši* szóval jelölték. Ez a gyakorlat jelentős ellenállásba ütközött a latin nyelvű liturgia használói részéről. A spalato (spliti) zsinat két alkalommal is betiltotta a glagolita könyvek és a szláv nyelvű liturgia használatát (925, 1061), ami a horvát katolikusok tiltakozó mozgódulásait vonta maga után. Végül Filep zenggi (senji) püspök elérte, hogy IV. Ince pápa 1248-ban engedélyezte a szláv istentiszteleti nyelv használatát és a glagolita írást két egyházmegyében: a senji (zenggi) és a krki (vegliai) egyházmegyében, valamint az omisaljji bencés apátságban (1252). A pápai bulla az engedéllyel kapcsolatban a következő megállapítást tette: „Szlavóniában speciális írás van, amit ama földnek klerikusai bírnak, amelyet Boldog Hieronimus talált fel; ezt használják az isteni officiumok megünneplésénél” (Теодоров-Балан 1934, II, 255–256). Az említett egyházmegyékben és az omisaljji apátságban *horvát egyházi szláv nyelven* gazdag irodalom bontakozott ki, amely hatással volt magára a glagolita ábécére is, mert az ősi ún. *kerek* írás mellett megjelent és elterjedt a glagolica ún. *szögletes* változata is. Amikor IV. Károly még mint őrgróf látogatta meg Horvátországot 1337-ben, meggyőződött a horvát glagolitizmus és az egyházi nyelv virágzásáról. Károlynak valószínűleg tudomása volt arról, hogy egykor a cseh sazavai bencés kolostorban is megvolt az egyházi szláv nyelv használata, illetve a szláv írásbeliség. Erre hivatkozva IV. Károly azt kérte VI. Kelemen pápától, hogy a régi csehországi (sazavai) és a horvát gyakorlat alapján egy helyen (egy kolostorban) engedélyezze a cseh bencéseknek is a szláv nyelvű liturgia és a szláv (glagolita) írás használatát. VI. Kelemen pápa Pardubici Arnost prágai érsekhez 1364. május 9-én írt bullájában a régi (cseh) hagyományra és a császár által említett szlavóniai gyakorlatra hivatkozva egy kolostorban engedélyezte a horvátországi kiváltságokat (Теодоров-Балан 1934, II, 255–256). A pápai engedély birtokában IV. Károly 1347. október 21-én elrendelte, hogy egy szláv liturgikus nyelvet használó benedekrendi kolostor létesüljön Prága mellett. Így jött létre az Emmausi kolostor, ahová Horvátországból 80 (!) szerzetes érkezett. A kolostor liturgikus nyelve a horvát egyházi szláv nyelv volt 1419-ig és a glagolita írásbeliséget művelték. Itt

kezdetben horvát egyházi szláv kéziratokat másoltak. Itt készült például 1395-ben egy evangélium, amelynek töredékét *Reimsi evangélium* néven ismerjük. Egyébként I I glagolita töredék maradt fenn az Emmausi kolostor scriptóriumának tevékenysége révén. A kolostorban cseh szerzetesek is tevékenykedtek, akik továbbmentek horvát rendtársaiknál, mert glagolita írású, de cseh nyelvű bibliafordításokat is készítették. Ennek legismertebb emléke az a glagolicával írott cseh nyelvű bibliafordítás, amely *Višebrodi Biblia* néven ismert és az Emmausi kolostor legismertebb alkotása (Pancerova 2006, 232). De a műhelyekben latin betűkkel is másoltak horvát egyházi szláv nyelven. A kódex I I I 6-ban készült és 258 pergamenlevélből áll. A *Višebrodi Biblia* létezése igazolja V. Kyjas azon kijelentését, hogy a *Biblia* cseh nyelvre történő fordításának gondolata az Emmausi kolostorban vetődött fel (Kyjas 1997, I I I). Az I 4 I 6-os bibliafordítás utolsó levelén található bejegyzés szerint a szöveget cseh kolostori testvérek másolták, és nem horvát szerzetesek (Kyjas 1997, I I I). Az Emmausi kolostor példáját az I 3 4 8-ban alapított Prágai egyetem növendékei, a cseh magiszterek is folytatták. Igaz – tehát – V. Kyjasnak az a megállapítása, hogy az Emmausi kolostor a Prágai egyetemmel a népnyelvi liturgia a szláv bibliafordítások elsőrangú műhelyévé vált (Kyjas 1983, I I).

Közismert tény, hogy a glagolita ábécé megalkotója és az első bibliafordító a thesszalonikéi *Konstantin* (Cirill) diakónus volt, mégis a Karthauzi Névtelen ezt a tevékenységet Szent Jeromosnak, a *Biblia* latin fordítójának tulajdonítja. Felvetődik az a kérdés ezzel az információval kapcsolatban, honnan származik ez a téves megállapítás. A pontos forrást nem áll módunkban megnevezni, de azt tudjuk, hogy ez a vélemény legkorábban IV. Ince pápa (1234–1252) Lyonban 1248. március 18-án Filip senji (zenggi) püspöknek kiadott bullájában szerepel először. Lehetséges, hogy ennek a pápai engedélynek alapján terjedt el a horvát katolikusok között az a hiedelem, amely a középkori katolikus egyház legnagyobb filológusának, Szent Jeromosnak a tevékenységével hozta kapcsolatba a szláv írás és a szláv liturgikus nyelv megteremtését, ami jóval nagyobb tekintélyt biztosított a glagolicának és a népnyelvi liturgiának, mintha azt egy „névtelen” görög diakónusnak tulajdonították volna. Jeromos tekintélyét az is emelte, hogy a hagyomány szerint Dalmáciában, Sztridónban született.

A Prágai egyetem cseh nációját alkotó magyar diákok jól értesültek a morva, cseh és délszláv (horvát) egyházi viszonyokról. Így bizonyára ismeretes volt előttük a horvát egyházi szláv nyelv és a glagolita írásbeliség használata. Itt a meglepő csupán az a megállapítás, hogy a szláv írásbeliség megalkotója a katolikus egyház legnagyobb filológusának tartott Szent Jeromos volt. Ebben a tekintetben valószínűleg a pápai bulla tekintélye befolyásolta álláspontjukat.

Ami Konstantin és Metód emlékének megünneplését illeti, megemlíthetjük, hogy a magyarországi középkori kéziratok között három olyan XIV. századi kódex található, amelyeket a Szepességi Káptalan, az Esztergomi Érsekség és a Nagyvárad Püspökség területén használtak. Ezekben a kéziratokban március 9-én ünnepelték a két szent emléknapját. Bár a római egyház csak 1880-ban kanonizálta a két szentet, adataink szerint a hivatalos egyházi állásponttól eltérően – valószínűleg cseh hatásra – ismeretes volt Konstantin és Metód kultusza, legalábbis az ország bizonyos részein.

Az ösztönző példák és a cseh klerikusok *Biblia* iránti tisztelete eredményeként létrejött a teljes *Biblia* első cseh fordítása a XIV. század 50-es éveiben 10 tudós mester tevékenységének eredményeként. Az első fordítás az 1914-ben elpusztult *Drezdai Bibliában* maradt ránk. Szövegét bizonyos módosításokkal az *Olomouci Biblia* (1417) őrizte meg. Ez a legrégebbi megőrzött fordítás, Prágai Matej másolta. Mindkét említett szöveg egy közös alaphoz, egy XIV. századi fordításból eredeztethető (Kyjas 1981, 25).

Nem sokkal később, 1400 körül újra lefordították az *Újtestamentumot*, az *Ótestamentum* szövegét pedig revideálták. Ez a fordítás változatokban maradt fenn, jellegzetes változata a *Boškovic Biblia* (1415).

A cseh bibliafordítások bőségét és a fordítói tevékenység kiteljesedését látva érthető a Karthauzi Névtelen elégedetlensége a magyarországi viszonyokkal, amin úgy kísérel segíteni, hogy ösztönző példaként hozza fel a már létező, különböző bibliafordításokat.

Áttekintésünkben a szláv bibliafordítások külső történetét vettük vizsgálat alá, belső történetükre, azaz a szövegek nyelvének vizsgálatára itt nem térünk ki. Vizsgálódásaink mégis adnak némi támaszpontot a bibliafordítások tipológiai osztályozásának megkísérlésére. Adataink alapján három típus különíthető el, bár közöttük átmeneti változatok is előfordulhatnak.

- 1) Fordítások, amelyeket *nem kísér tanbeli megújulás*: Konstantin-Cirill és Metód fordítása, glagolitával jegyzett szövegek, *Osztrogi Biblia*;
- 2) *Tanbeli megújuláshoz vezető fordítások*: pl. a cseh fordítások, amelyek előkészítették a huszita mozgalmat;
- 3) *Tanbeli megújulás eredményeként* keletkezett fordítások: Luther fordítása, a *Králicei Biblia*, Károli Gáspár fordítása stb.

A Karthauzi Névtelen információjának analízise a felsorolt gondolatok és megállapítások levonására, illetve kifejtésére adott lehetőséget számunkra.

IRODALOM

- HADROVICS, L. 1941, Magyar délszláv szellemi kapcsolatok. Budapest.
- HADROVICS, L. 1994, A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. Budapest.
- KYJAS, V. 1981, Staročeská Bible Drážďanská a Olomoucká. I.
- KYJAS, V. 1997, Česká Bible v dějinách národního písemnictví. Vyšehrad.
- PANCEROVÁ, L. 2006, Česká Bible Hlaholská Bible Vyšebrodská. In: Slovo, 54–55. Zagreb.
- VOLF, Gy. Nyelvelmléktár III, IV.
- ZOLNAI, Gy. 1905, Nyelvelmékeink a könyvnyomtatás koráig. Budapest.
- ТЕОДОРОВ-БАЛАН, А. 1934, Кирил и методий. II. София.